

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr. Tomasza Mroza
Antoniego Czechowa antropologia pracy

W centrum zainteresowania autora rozprawy znajduje się praca jako kategoria antropologiczna. Mgr Tomasz Mróz rozpoznaje słusznie, że twórczość Czechowa – wybitnego pisarza rosyjskiego, przenikliwego obserwatora życia, znawcy duszy ludzkiej i relacji społecznych – jest bogatym źródłem wiedzy o rzeczywistości, może więc stanowić cenny materiał dla badań kulturoznawczych, w szczególności – stać się ważnym punktem odniesienia dla współczesnej refleksji nad pracą ludzką.

Zakłada on, że "kategoria pracy to fundament oryginalnego i odrębnego systemu filozoficznego stworzonego przez rosyjskiego pisarza, systemu, który może być kluczem do całościowej interpretacji tej twórczości". Wysuniętą przez siebie hipotezę formułuje następująco: „praca to zasadnicza kategoria w twórczości Antoniego Czechowa, umożliwiająca całościową interpretację jego dzieła, pozwalającą odkryć immanentną hierarchię wartości, ściśle powiązaną z istotnymi dla Rosji ostatnich dwóch dekad XIX wieku prądami społecznymi i kulturowymi”.

Badaniami swoimi autor obejmuje nie tylko twórczość literacką Czechowa, lecz także prozę dokumentalną, a nawet korespondencję pisarza. Wskazane dziedziny, tradycyjnie wyodrębniane jako trzy niezależne pola badawcze, przedstawione są w odrębnych blokach problemowych, jednak potraktowane są jako komplementarne, mające oświetlać główny przedmiot badań.

We *Wstępie* autor omawia strukturę rozprawy pomyślaną jako dwudzielna. Zgodnie z tym zamysłem w części pierwszej – przedmiot analizy stanowią korespondencja Czechowa oraz teksty dokumentalne: unikalne dzieło, zatytułowane „Sachalin” i reportaże z podróży po Syberii, w drugiej zaś – wybrane opowiadania i dramaty Czechowa, a także notatniki (autor rozprawy, przyjmuje w tym względzie punkt widzenia znawców Czechowa, którzy uznają je za bliskie w swej formie gatunkowej utworom literackim). Ten dwudzielny zamysł nie jest uwzględniony jednak ani w samym tekście rozprawy, ani w spisie treści, gdzie wymienione są tytuły ośmiu rozdziałów: 1. Będzie raj na ziemi. Praca w rosyjskich koncepcjach antropologicznych czasów Czechowa; 2. Czechow o pracy (epistolografia); 3. Sachalin. Próba demitologizacji; 4. Pisarz egzystencji; 5. Tęsknota za pracą; 6. Oblicza pracy; 7. Łajewski, czyli narodziny realisty; 8. Zaklęty krąg rosyjskiego kapitalizmu.

W swojej rozprawie Tomasz Mróz wybrał perspektywę antropologiczną odwołując się do szerokiego rozumienia antropologii, zaproponowane przez M.P. Markowskiego („Antropologia i literatura” 2007). Definicję pracy zaś przyjmuje za czołowym polskim przedstawicielem teologii pracy ludzkiej – Cz. Bartnikiem, według którego praca to „działalność, która wiąże się z kształtowaniem bytu ludzkiego, jednostkowego i społecznego, więc tworzy ten byt, podtrzymuje i przekształca, i rozwija” („Teologia pracy ludzkiej” 1977, s.15). Stwierdzając, że to rozumienie bliskie jest czechowowskiemu ujęciu pracy, mgr T. Mróz swoje zadanie badawcze określa jako próbę dotarcia do niepowtarzalnego rozumienia pracy przez Czechowa. Świadom tego, że twórczość Czechowa – jedno z najwyższych osiągnięć literatury światowej – wymaga wielu odwołań do wielu kontekstów, umożliwiających adekwatne, możliwie najpełniejsze jej odczytanie.

Autor decyduje się na podejście hermeneutyczne. Uściśla, że chodzi mu o hermeneutykę techniczną, jak ją rozumie współczesny niemiecki teoretyk Gunther Scholtz, gdyż w propozycji tej, idącej tropem Gadamera i innych klasyków myśli hermeneutycznej, filologiczna metoda objaśniania tekstu, zwłaszcza jego niejasnych miejsc, wzbogacona zostaje o refleksję filozoficzną, odwołującą się do „rozumiejącej egzystencji człowieka”. Taką właśnie drogą podąża mgr Mróz, zmierzając – jak to formułuje – do „ujawnienia w tekstach Czechowa ukrytych znaczeń”.

Uznając za kluczową w twórczości Czechowa kategorię pracy skupia się na badaniu kontekstów, słowa *praca* (ros. *rabota* vs. *trud*). próbując odczytać te odniesienia, które są ważne dla Czechowa — nie zawsze zaś dobrze rozpoznawane przez dzisiejszego czytelnika.

W rozdziale 1. rozprawy zarysowana została rozległa panorama myśli poświęconych problemowi pracy, poczynając od osiemnastowiecznych koncepcji społeczno-ekonomicznych, aż do propozycji formułowanych w filozoficznych pracach nam współczesnych, które wydobywają ontologiczny i etyczny sens pracy ludzkiej.

Najszerzej charakteryzowane są koncepcje filozoficzne i społeczno-ekonomiczne, które pozostawały w kręgu zainteresowań już w czasach Czechowa, a więc wpływała filozofia pracy Marksa (skromnie obecna w tym czasie w polu widzenia Rosjan) oraz koncepcje Spencera i Comte’a, autorów, którzy wywarli duży wpływ na rosyjską myśl pozytywistyczną w drugiej połowie XIX wieku w Rosji, przyczyniając się do ugruntowywania tendencji antropocentrycznych.

Jeśli chodzi o myśl rosyjską, mgr T. Mróz przedstawia propozycje rozumienia pracy przedstawicieli znaczących kierunków ideologicznych formułowane w Rosji od lat 60-tych XIX w. do przełomu wieku XIX i XX. W ten sposób próbuje aktualizować te odniesienia, które są ważne dla Czechowa, nie zawsze jednak dobrze rozpoznawane przez dzisiejszego czytelnika. Scharakteryzowani zostają tacy myśliciele i pisarze, jak Czernyszewski, Pisariew, Dobolubow, narodnicy – Michajłowski, Uspieński, a nawet anarchiści – Bakunin i Kropotkin. Uwaga autora

rozprawy skupiona jest na poglądach etycznych Lwa Tolstoja, który wywarł ogromny wpływ na współczesnych. Przywołane zostają także poglądy filozofów idealistów S. Bułgakowa i M. Bierdiajewa (wcześniej – legalnych marksistów).

Badacz sięga też po konteksty czasowo odległe od dzieła Czechowa, a więc myśl etyczną prawosławia: Ojców Pustyni, Sergiusza Radonieżskiego, Nila Sorskiego i Józefa Wołockiego. Konteksty te rzucają światło na źródła kultury rosyjskiej i pozwalają autorowi rozprawy wyjawic ukryte korzenie sensów odnajdywanych w tekstach Czechowa.

W swoich badaniach mgr Tomasz Mróz sięga również do prac dwudziestowiecznych, które pozwalają mu weryfikować czechowowskie diagnozy. Lista kontekstów, przede wszystkim filozoficznych i społeczno-ekonomicznych, w badaniach nad Czechowem zostaje w ten sposób istotnie poszerzona.

W poszukiwaniu "rozumiejącej egzystencji człowieka" mgr Mróz sięga również do korespondencji Czechowa, łącząc w ten sposób różne obszary jego działalności (rozdział 2.). Właśnie w korespondencji znajduje on argumenty, które pozwalają mu odrzucić zarzut bezideowości i indferentyzmu, stawiany pisarzowi przez współczesną mu krytykę literacką, jako skrajnie niesprawiedliwy. Z korespondencji Czechowa wyłania się portret pisarza — człowieka angażującego się wyjątkowo aktywnie w sprawy innych ludzi i w rozliczne projekty społeczne, człowieka wyjątkowej pracowitości, czego są świadomi i co doceniają jego korespondenci. Właśnie w korespondencji, która *nota bene* przynosi rozstrzygnięcia wielu problemów, znajduje mgr Mróz źródło wiedzy o tym, jak Czechow rozumie pracę ludzką, w listach Czechowa temat ten jest bowiem trwale obecny, zarówno wtedy, kiedy mowa o różnych formach pracy fizycznej, jak i o rozmaitych dziedzinach pracy twórczej, przede wszystkim – pracy pisarza, a także – pracy człowieka nad sobą.

Rozdział 3. tej rozprawy zasługuje na szczególne wyróżnienie. Jest on poświęcony prozie dokumentalnej Czechowa, przede wszystkim unikalnemu dziełu „Sachalin”, a także zapiskom z podróży pisarza przez Syberię. Teksty Czechowa, mające walor dokumentalny, autor rozprawy odczytuje jako istotne, wiarygodne źródło wiedzy o Syberii-Sybirze. Mgr Mróz zwraca uwagę, że nie jest tak, że ich autor po prostu polemizuje z powszechnie przyjętym obrazem Sachalinu jako "przeklętej wyspy", miejscem katorgi. Dla Czechowa Sachalin jest miejscem, w którym żyją nie tylko katorżnicy, lecz również zwykli ludzie, zesłańcy i osiedleńcy. Autor rozprawy ustosunkowuje się też do dwóch sprzecznych opinii o Czechowie, z jednej strony – przyjętej w literaturoznawstwie radzieckim opinii "wroga reżimu Romanowów", z drugiej strony zaś – opinii pisarza apolitycznego. Tomasz Mróz stwierdza jednoznacznie, że pisarz nie postrzegał władzy po prostu negatywnie, za najważniejszy jej atrybut uznawał nie opresyjność, lecz możliwości ustanawiania ładu. Nie

poddawał także w wątpliwość sensu kolonizacji, krytycznie natomiast oceniał samą jej realizację. Z takiej pozycji podejmuje mgr Mróz polemikę ze stanowiskiem Ewy Thompson - autorki pracy „Trubadurzy Imperium. Literatura rosyjska i kolonializm” (Kraków 2000), reprezentującej nurt badań postkolonialnych, oskarżającej klasyków literatury rosyjskiej – w tym Czechowa – o współtworzenie państwowej ideologii i mitu imperialnego. Tomasz Mróz zwraca uwagę na zdecydowanie odmienne stanowisko Czechowa, na jego przekonanie, że proces kolonizacji – to proces podporządkowania społeczności mniej rozwiniętych społecznościom o wyższej kulturze. Właśnie „Sachalin” w odczytaniu przedstawionym przez autora rozprawy pozwala zakwestionować upraszczające, niestety utrwalone, opinie o Czechowie.

Kolejne rozdziały rozprawy współtworzą jej drugą część, poświęconą literaturze pięknej. Godne podkreślenia jest, że autorowi rozprawy udaje się zachować w zaproponowanych tu ujęciach analitycznych zadeklarowane wcześniej poszanowanie dla autonomii dzieła literackiego. W swoich interpretacjach nie ulega pokusie objaśniania analizowanych tekstów przez bezpośrednie odwołania do biografii pisarza – mgr Mróz świadomie zrywa z tradycją biografizmu utrwaloną w badaniach literackich. Wykazuje należną dbałość o odróżnienie wiedzy o Czechowie czerpanej z przebadanej korespondencji i wiedzy dotyczącej autora wewnętrznego, wyprowadzanej z analizy złożonej struktury jego utworów (sieci relacji między punktami widzenia, oddzielonymi od siebie różnymi ironicznymi dystansami).

W drugiej części rozprawy (rozdziały 4. - 8.) mgr Tomasz Mróz charakteryzuje „oblicza pracy” ukazywane przez Czechowa w utworach literackich. Postrzega Czechowa jako „pisarza egzystencji”, a jego bohaterów odczytuje przez pryzmat refleksji egzystencjalnej. Zauważając podobieństwa między bohaterami Czechowa i bohaterami pisarzy egzystencjalistów, trafnie rozpoznaje, że bohaterowie Czechowa nie borykają się z poczuciem absurdalności istnienia (por. utwory Sartre’a), bliżej jest im do przeżyć – jak je opisuje – Kierkegaard (por. np. „Dziennik uwodźciciela”). Postaci Czechowa, przedstawiane jako „egzystencje rozumiejące”, przeżywają kryzysy, niepokoje duchowe, tęsknoty za czymś trudno uchwytnym, lecz niezbędnym do szczęśliwego życia, często „tęsknoty za pracą” (R.5).

Mgr T. Mróz zauważa, że pisarz skupia swoją uwagę na ludziach, którzy nie radzą sobie z życiowymi wyzwaniami. Wydobywa ukazywane przez pisarza różnorakie formy i skutki zaniechania wysiłków: zaniechanie obowiązków, porzucanie pracy czy też jej udaremnianie (zdecydowanie rzadziej przedstawia Czechow tych, którzy wywiązują się ze swoich obowiązków).

Na uwagę zasługuje tu oryginalne spojrzenie autora rozprawy na pracę jako formę buntu człowieka w sytuacji braku jego akceptacji dla porządku społecznego, w którym przychodzi mu funkcjonować. Problem ten przedstawia, interpretując opowiadanie „Sala nr 6”.

Komentując postawę doktora Ragina, bohatera opowiadania, Tomasz Mróz zwraca uwagę, że porzucając (w poczuciu pełnej beznadziejności wszelkich wysiłków) pracę w szpitalu, doktor tylko utwierdza niechcianą sytuację. Jediną zaś realną formą sprzeciwu byłoby w tym przypadku wypełnianie przez niego swoich obowiązków, podjęcie starań na rzecz powolnej, ale realnej zmiany. Formułując tę interesującą propozycję odczytania postawy bohatera, autor rozprawy pomija jednak inne istotne aspekty fenomenu pracy ujętego w tym opowiadaniu przez Czechowa. Przede wszystkim, nie uwzględnia on w dostatecznej mierze znaczenia przedstawionej w finale tego opowiadania sytuacji granicznej – kluczowej dla uchwycenia całości autorskiego spojrzenia na pracę ludzką.

Zaznaczyć trzeba, że wśród „oblicz pracy” wskazanych przez autora rozprawy brak jest pewnych „specyficznie czechowowskich” ujęć pracy.

Do bezwzględnie ważnych dla całościowego spojrzenia na kategorię pracy u Czechowa ujęć należy z pewnością praca sług przedstawiana w licznych jego utworach. Jest to zwykle praca nacechowana symbolicznie (por. „Wujaszek Wania”, „Trzy siostry”, „Wiśniowy sad”). Warto zwrócić uwagę na obrzeża problematyki, na przypadki wydawałoby się mniej oczywiste: pracę stróżów/nadzorców („Nciekawa historia”, „Sala nr 6”), pracę wyrobników („W parowie”, „Strzelec”), czy też pozostawanie „na łaskawym chlebie” („Wujaszek Wania”), a nawet żebractwo („Żebrak”, „Ostrygi”). Pozwalają one pogłębić nasze rozumienie rozpoznanego przez Czechowa podmiotowego wymiaru pracy ludzkiej.

Mgr Tomasz Mróz jest świadom tego, że Czechow stworzył bogatą galerię przedstawicieli ról społecznych, różnych profesji i rodzajów zajęć, co wyróżnia jego twórczość na tle twórczości pisarzy rosyjskich XIX wieku. Podzielając tę trafną, dawno już ustaloną opinię, zauważa, że pisarza interesuje nie sama różnorodność zatrudnień, i trafnie zauważa, że różne prace zostają w pewnym szczególnym sensie zrównane przez Czechowa. Pisarz nie skupia się bowiem na charakterystyce samych czynności ani na charakterystyce procesu pracy i towarzyszących im okolicznościach zewnętrznych, lecz na możliwościach człowieka, a zwłaszcza na jego ograniczeniach wewnętrznych, przede wszystkim inercyjności, ale także – wątpieniu w sens podejmowania wysiłków. Czechow pozwala zauważyć, że praca jest rodzajem życiowego wyzwania stojącego przed każdym człowiekiem, że staje się drogą jego samorealizacji jako niepowtarzalnej osoby.

Rozdział 7. rozprawy, odmienny w swym charakterze, stanowi przykład całościowej analizy jednego utworu literackiego – opowiadania „Pojedynek”, z której wniosek mgr Mróz ujmuje w następujących słowach: „akceptacja rzeczywistości i przezwycięzenie iluzji jest drogą do zadowolenia się w świecie przez pracę”. Akceptacja rzeczywistości nie jest wynikiem tego, że uznaje się historię za rozumną, lecz świadomości, że rzeczywistość historyczna jest jedyną

rzeczywistością, jaka dana jest człowiekowi; chcąc w niej uczestniczyć, zmieniać ją, nie można jej definitywnie odrzucać.

W rozdziale 8. Tomasz Mróz porusza kwestie dotyczące kulturowych uwarunkowań rosyjskiego kapitalizmu, jego słabości (szczególna rola przypisywana jest wpływowi etyki prawosławnej, zwłaszcza w zakresie jej stosunku do bogacenia się). Do hamulców rozwoju kapitalizmu w Rosji zalicza też silnie zakorzenione wzorce patriarchalne, krępujące inicjatywę młodego pokolenia, zwłaszcza w środowiskach kupieckich, a także trwałe antyburżuazyjne nastroje podtrzymywane przez inteligencję („Zdarzenie z praktyki lekarskiej”, „Trzy lata”). Wśród zagadnień szczegółowych odnotowany jest sukces ekonomiczny, jaki osiągnęli w Rosji staroobrzędowcy. W utworach Czechowa ukazywani są oni zwykle jako ludzie związani z kapitałem, twardzi, a wręcz bezwzględni (ten fenomen rosyjskiej kultury jest w literaturze przedmiotu przyrównywany do sukcesu wspólnot protestanckich). Mgr Mróz podkreśla, że praca ukazana jest przez pisarza jako możliwe źródło bogactwa, ale „nie egzystencjalnego dobrostanu”.

Jeszcze parę uwag krytycznych:

Największe moje zdziwienie i sprzeciw budzi sformułowanie: „u Czechowa nic nie jest jednoznaczne” (por. s. 317). Taka kwalifikacja — to faktycznie zarzut relatywizmu wobec pisarza. Wprawdzie można domyślać się, że autor rozprawy miał zamiar podkreślić w ten sposób stopień złożoności struktury utworów Czechowa, utrudniający zastosowanie jednoznacznych kwalifikacji, to jednak w moim przekonaniu wnikliwa, uważna interpretacja jego tekstów, prowadzi do innego wniosku. Formuła "nic nie jest jednoznaczne", razi zdawkowością i trudna jest do przyjęcia.. Nieprzemijająca aktualność twórczości Czechowa zdaje się świadczyć o tym, że złożony komunikat niesiony przez tkankę jego tekstów jest czytelny i stwarza szansę na odczytanie propozycji aksjologicznej, która pozwala odnaleźć, istnienie sensu, do którego dotrzeć można na drodze osobistego intelektualnego i moralnego wysiłku.

Nie sposób zgodzić się ze stwierdzeniem, że Czechowa nie interesuje moralny wymiar pracy. Przeczą temu niektóre celne uwagi samego autora rozprawy (por. s. 112-116; s. 310-312; s.316). Czechow nie skupia się na przedmiotowym wymiarze pracy (co trafnie odnotowane zostało w rozprawie), natomiast w mistrzowski sposób odsłania podmiotowy jej wymiar: trudną wręcz do objęcia różnorodność możliwych odniesień moralnych: wielką złożoność samego aktu podejmowania decyzji, jej motywacji oraz różnorodnych konsekwencji słów i czynów.

Czechow - twórca „Nieciekawej historii”, „Sali nr 6” czy „Wiśniowego sadu” jest moralistą — moralistą, który nie moralizuje, w sposób zasadniczy sprzyja jednak pogłębieniu świadomości moralnej czytelnika, rozszerzając horyzont jego wiedzy o człowieku. Praca ludzka w tym systemie wartości odsłania nie tylko swój wymiar ontologiczny, ale i – niezbywalnie – wymiar moralny.

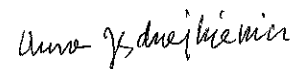
zadanie proste, niektóre bowiem ze stwierdzeń natury ogólnej autora rozprawy pozostają bez dostatecznego doprecyzowania. Trudność dookreślenia wynika również z faktu, że w proponowanych analizach nie uwzględnione zostały pewne teksty Czechowa, w których wyraźnie ujawniona została perspektywa metafizyczna ("Święta noc", "Student", "W parowie").

Autor rozprawy w podsumowaniu przeprowadzonych analiz odrzuca przyjętą roboczo hipotezę, stwierdzając, że kategoria pracy nie pełni w dziele Czechowa spodziewanej funkcji. Niewątpliwa wartość przedłożonej przez Tomasza Mroza rozprawy doktorskiej leży jednak w czymś innym. Wartość tę – w mojej ocenie – stanowi uwzględnienie w rozprawie niezwykle szerokiego kontekstu kulturowego, co pozwala na odróżnienie – w pewnych kwestiach – głosu Czechowa od innych głosów jego epoki. Można zatem stwierdzić, że wyniki przedstawionego opracowania zwiększają szanse na przybliżenie nas do rozumienia fenomenu Czechowa.

Konkluzja

Mgr Tomasz Mróz podjął się zadania trudnego ze względu na szeroki, może nawet nazbyt szeroki zakres i wielkie zróżnicowanie badanego materiału (trzy różne formy twórczości Antoniego Czechowa: literatura piękna, proza dokumentalna i epistolografia). Autor wykazał się dobrą znajomością dzieła Antoniego Czechowa oraz rozeznaniami w obszernej literaturze przedmiotu. Wykazał się należyłą orientacją w zakresie metodologii badań literackich, trafnym doбором kategorii badawczych i staranną motywacją dokonywanych wyborów. Podkreślić należy, że wykazał cenną umiejętność zdystansowania się wobec przyjętych przez siebie założeń, fałszyfikując wstępną hipotezę.

Przedłożona rozprawa pt. *Antoniego Czechowa antropologia pracy* spełnia wymagania „Ustawy o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki” stawiane pracom doktorskim, co pozwala wnioskować o dopuszczenie mgr. Tomasza Mroza do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Dr hab. Anna Jędrzejkiewicz

Warszawa, 15. 02. 2019